

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

НІКОЛАЙЧУК ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ

УДК 94 (477) "1648/179" : 355.4 (470+571 : 560) : 34 "16/17"

**ГЕТЬМАНЩИНА У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙНАХ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ
«ПОЛНОГО СОБРАНИЯ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ»**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі давньої та нової історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
БОЖКО ОЛЕГ ІВАНОВИЧ,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри давньої та нової історії України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ГУРЖІЙ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ,
Інститут історії України НАН України,
головний науковий співробітник
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу

кандидат історичних наук, доцент
РИНСЕВИЧ В'ЯЧЕСЛАВ ПЕТРОВИЧ,
Інститут української археографії та
джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України,
старший науковий співробітник
відділу теорії та методики археографії
та джерелознавчих наук

Захист відбудеться 25 квітня 2016 р. о 10 год. на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 26.001.20 у Київському національному університеті імені Тараса
Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці імені
М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса
Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий 22 березня 2016 р.

В. о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, доцент

Л.П. Могильний

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (11 с., 110 позицій) та додатків. Загальний обсяг роботи – 220 с.

Вступ. Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі розвитку історичної науки розширюється її джерельна база, зокрема актуалізуються масиви законодавчих матеріалів. Одним із найбільших комплексів такого роду джерел є «Полное собрание законов Российской империи» (далі ПСЗ). Воно являє найповнішу збірку нормативно-правових актів XVII – XIX ст., які стосуються найрізноманітніших аспектів історії України. Попри свою цінність, далеко не всі матеріали ПСЗ залучалися істориками. Це пояснюється їхньою великою кількістю та розміщенням за хронологічним принципом. Така структура видання змушує дослідника, задля знаходження необхідних джерел, переглядати іноді суціль дуже багато законодавчих актів. Наявний алфавітний покажчик не надто зручний, оскільки часто документи ПСЗ стосуються різних тематик. В покажчику це не відображено. На часі систематизація матеріалів ПСЗ та створення комплексних тематичних покажчиків для залучення їх до широкого наукового обігу.

Останніми роками з'явилися дослідження, оперті на аналіз та узагальнення інформації документів ПСЗ, зокрема з історії торгівлі в Південній Україні, шинкування та винокуріння, історії іноземних громад на українських землях тощо. Однак більша частина матеріалів ПСЗ досі залишається неактуалізованою. До них відносяться й джерела до історії участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах. В ПСЗ опублікована велика кількість документів, що торкаються найрізноманітніших аспектів цієї тематики, в тому числі щодо участі українських збройних сил в бойових діях на Півдні України та Кримському півострові, ролі українських земель у забезпеченні російської армії матеріальними та людськими ресурсами тощо. Систематизація та аналіз цих джерел допоможе краще розкрити роль та місце українських земель під час російсько-турецьких війн.

Тема роботи актуалізується також тим, що нині робляться спроби поставити під сумнів внесок українського народу в завоювання Північного Причорномор'я та Криму Російською імперією.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у межах програми науково-дослідницьких робіт «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (11 БФ 046-01)

Об'єктом дослідження є опубліковані в ПСЗ матеріали щодо ролі та місця українських земель в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII – XVIII ст.

Предметом дослідження є інформативні можливості документів ПСЗ як джерела до вивчення російсько-турецько-українського збройного протистояння останньої чверті XVII – XVIII ст.

Мета дослідження – розкрити історію та перебіг російсько-турецьких війн останньої чверті XVII – XVIII ст. та участь у них Гетьманщини; систематизувати та проаналізувати джерела з обраної тематики, що вміщені в ПСЗ; визначити їх інформативні можливості.

Відповідно до мети визначено наступні **завдання** дослідження:

- з'ясувати ступінь розробки теми в історіографії та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- розкрити, з урахуванням документів ПСЗ, загальний перебіг російсько-турецько-українського збройного протистояння останньої чверті XVII – XVIII ст.;
- виявити, систематизувати та класифікувати матеріали ПСЗ, що стосуються участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах;
- проаналізувати зміст цих документів з метою визначення їх достовірності та інформативного потенціалу.

Хронологічні рамки дослідження. Нижня межа дослідження визначена початком 1670-х рр., коли розпочалося активне військове протистояння між Гетьманщиною, Росією та Османською імперією. Верхня межа визначена серединою 1770-х рр., тобто після завершення війни 1768 – 1774 рр., перемога в якій закріпила за Росією Північне Причорномор'я та Крим. Після цього відбулася остаточна ліквідація української автономії та її збройних сил.

Географічні межі охоплюють територію Правобережної та Лівобережної України, Північного Причорномор'я та Криму, а також етнічних українських земель у складі російської держави (Білгородська та Воронежська губернії), тобто ті території, на яких проходили воєнні дії під час російсько-турецьких війн та дислокувалися українські й російські війська.

Методологічною основою роботи є наукові принципи історизму, системності, об'єктивності, комплексності та системності.

Під час дослідження використовувалися загальнонаукові, історичні та джерелознавчі **методи**. Зокрема, застосовувався метод джерелознавчого аналізу для прочитання та тлумачення тексту джерела, визначення його вірогідності, надійності та наукової цінності. Також використовувалися такі загальноісторичні методи, як історико-типологічний та типологічний. Із загальнонаукових методів застосовувалися аналітичний та математичний методи.

Наукова новизна полягає в розробці теми, яка не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Вперше здійснено систематизацію та аналіз опублікованих в ПСЗ джерел з історії боротьби Гетьманщини за Північне Причорномор'я. Виокремлено групи документів, що стосуються участі українських збройних сил в російсько-турецьких війнах, залучення українців до будівництва укріплень (Українська та Дніпровська

лінії), використання українських земель в якості тилової бази для російської армії, розкрито особливості їх використання в історичних дослідженнях. Удосконалено знання про український аспект російсько-турецького збройного протистояння останньої чверті XVII – XVIII ст. Розширено джерельну базу цієї тематики шляхом систематизації матеріалів ПСЗ. Отримали подальший розвиток вивчення розташування російських військ на українських теренах, дослідження історії Гетьманщини та Півдня України.

Практичне значення роботи. Матеріали та висновки дослідження можуть бути використані у працях джерелознавчого, історичного та військово-історичного характеру, зокрема при вивченні участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах, історії українських збройних сил та для підготовки праць і розробки курсів з історії українського війська, російсько-турецьких війн, Гетьманщини та відповідних навчальних посібників

Апробація дослідження. Основні положення та висновки дослідження оприлюднені на VI, VII та VIII Міжнародних наукових конференціях студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2013 р., 2014 р., 2015 р.) та XII і XIII Міжнародних наукових конференціях студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна: Історія» (Київ, 2014 р., 2015 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено в 5 публікаціях у наукових фахових виданнях, у тому числі одна стаття – в зарубіжному виданні. Окремі положення та результати дисертації додатково відображені у 5 публікаціях тез та виступів на наукових конференціях.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі «Історіографія та джерельна база дослідження» проаналізовано стан наукової розробки теми та її джерельної бази.

У підрозділі 1.1. «Історіографія» розглянуто стан наукової розробки теми.

Оскільки ПСЗ являє собою корпус законодавчих актів, то для його вивчення залучено дослідження юристів, де проаналізовано процес створення ПСЗ, його структуру, особливості відбору та публікації документів тощо.

Першими розглянули ПСЗ як юридичну пам'ятку М. М. Сперанський (один із головних упорядників ПСЗ), Є.П. Карнович, Є.О. Нефедьєв та М.М. Корево¹.

¹ Сперанский М. М. Краткое историческое обозрение комиссии составления законов. Предположения к окончательному составлению законов / М. М. Сперанский // Русская старина. – 1876. – № 2. – С. 43 – 55; Сперанский М. М. Обозрение исторических сведений о Своде законов / Михаил Михайлович Сперанский. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной е.и.в. канцелярии, 1837. – 198 с.; Карнович Е. П. О Полном Собрании Законов Российской империи/ Е. П. Карнович // Русская старина – 1874. – № 6. – С. 408 – 412; Нефедьев Е. А. Причины и цель издания Полного Собрания и Свода

Найбільш ґрунтовним дослідженням ПСЗ в період є праця О.Н. Філіппова. Він проаналізував попередні дослідження про ПСЗ, визначив принципи відбору документів до ПСЗ, здійснив теоретичний аналіз таких понять, як «закон», «указ», «грамота»².

Побіжно ПСЗ розглядалося у працях, присвячених діяльності II Відділення Його Імператорської Величності канцелярії³.

В радянський період ПСЗ як предмет дослідження не було досить популярним. М.В. Сидорчук здійснила детальний аналіз кодифікації російського законодавства першої третини XIX ст. Вона розглядала ПСЗ лише як історичну пам'ятку, що не має особливого значення⁴.

На сучасному етапі розвитку історичної науки знову з'явився інтерес до ПСЗ.

В працях Т.М. Баженової, О.П. Вафіної, С.В. Кодана проаналізовано особливості процесу укладання та публікації ПСЗ⁵. В.М. Галузо детально розглянув структуру та наповнення ПСЗ документами⁶.

А.О. Смирнова уточнила час початку роботи над ПСЗ, а також дослідила, як були розподілені завдання між членами кодифікаційної комісії, як між ними будувалися взаємовідносини, порядок робіт, організацію збору

Законов с точки зрения Сперанского / Евгений Александрович Нефедьев. – Казань: Типография Губернского Правления, 1889. – 36 с.; Корево Н. Н. Об издании законов Российской империи в 1830 – 1899 гг. / Николай Николаевич Корево. – СПб.: А. С. Суворин, 1900. – 150 с.

² Филиппов А. Н. К вопросу о составе Первого Полного Собрания Законов Российской империи. / Александр Никитич Филиппов. – М.: Печатня А. Снегиревой, 1916. – 120 с.

³ Майков П. М. Второе отделение с.е.и.в. канцелярии / Петр Михайлович Майков. – СПб.: И. Н. Скороходов, 1906. – 321 с.; Краткий очерк деятельности Второго Отделения СЕИВК. 1826 – 1876. – СПб.: Тип. 2 – го отд – ния СЕИВК, 1876. – 178 с.

⁴ Сидорчук М. В. Систематизация законодательства России в 1826 – 1932 гг.: дис. ... канд. юрид. наук / Сидорчук Марина Викторовна; Ленинградский государственный университет им. А. А. Жданова. – Ленинград, 1983. – 189 с.

⁵ Баженова Т. М. «К единообразию и правильному составу Законов российских...» (Создание и издание Полного собрания и Свода законов Российской империи) / Т. М. Баженова, С. В. Кодан // *International journal of Russian studies*. – 2008. – № 2. – С. 110 – 119; Вафина О. П. Поиски путей и проведение систематизации имперского законодательства в России первой половины XIX в. / О. П. Вафина, Н. И. Красняков // *Научный вестник УрАГС: политология, экономика, социология, право*. – 2008. – № 4. – С. 147 – 181; Кодан С. В. Полное собрание законов Российской империи (к 175-летию издания) / С. В. Кодан // *Российский юридический журнал*. – 2006. – № 1. – С. 145 – 149.

⁶ Галузо В. Н. Систематизация законодательства в России (1649 – 1913)/ Василий Николаевич Галузо. – М.: ЮНИТИ: Закон и право, 2007. – 111 с.

законодавчого матеріалу, його систематизацію і підготовку до друку та проблеми, що виникали в процесі кодифікації⁷.

Дослідження ПСЗ в якості історичного джерела з'явилися лише в другій половині ХХ ст. М.А. Литвиненко провела загальний огляд законодавчих актів як історичного джерела, особливості їх використання в дослідженнях та методику аналізу законодавчих актів. Вона відзначила особливості розміщення документів в ПСЗ (нумерація, заголовки), вказала на недоліки цього комплексу документів (неповнота, помилки в датування тощо), навела приклади їх використання як історичного джерела, констатувавши великий інформаційний потенціал для дослідження соціально-економічної історії України⁸.

Л.Г. Бескровний відзначив, що в ПСЗ зосереджені статuti армії та флоту, матеріали про штати, озброєння, спорядження та комплектацію російського війська. Він вказав на наявність зручних, на його думку, покажчиків та, водночас, наголосив на неповноті зібрання та необхідності залучення інших збірників документів при дослідженні військової історії⁹.

В сучасній історичній науці з'явилися джерелознавчі дослідження в яких, серед іншого, наявний аналіз опублікованих в ПСЗ документів. Ю.І. Головка виявив та систематизував матеріали ПСЗ щодо розвитку торгівлі в Південній Україні¹⁰. Ю.С. Негода проаналізував законодавчі акти, що стосуються іноземних громад в українських містах¹¹. І.І. Лиман подав варіант покажчика матеріалів ПСЗ з історії церкви в Південній Україні¹².

⁷ Смирнова А. А. Второе отделение Собственной Е.И.В. канцелярии: 1826 – 1882: дис... канд. ист. наук: С.-Петербург. гос. ун-т. / Смирнова Анна Александровна. – СПб., 2009. – 359 с.

⁸ Литвиненко М. А. Джерела з історії України XVIII ст. / Марія Антонівна Литвиненко. – Х.: Вид-во Харківського університету, 1970. – 205 с.

⁹ Бескровний Л. Г. Очерки по источниковедению военной истории России / Любомир Григорьевич Бескровный. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1957. – 454 с.

¹⁰ Головка Ю. І. Матеріали «Повного зібрання законів Російської імперії» як джерело зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. / Ю. І. Головка // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – №30. – С. 252 – 255; Негода Ю. С. Інформаційний потенціал законодавчих актів Російської імперії з історії грецької громади м. Ніжина (XVIII – XIX ст.) / Ю. С. Негода // Література та культура Полісся. – Випуск 64. – Ніжин, 2011. – С. 34 – 39;

¹¹ Негода Ю. С. Законодавчі акти Російської імперії як джерело з історії правового статусу іноземних купців України (XVIII – XIX ст.) / Ю. С. Негода // Наукові праці. Історія. – № 142. – 2011. – С. 75 – 82.

¹² Лиман І. І. Упорядкування Анотованого тематичного покажчика актів Повного Зібрання законів Російської імперії в контексті вивчення політики центральної світської та духовної влади щодо церкви на півдні України / І. І. Лиман // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного

Також під час роботи над дисертацією залучені дослідження з історії російсько-турецьких війн, українського козацтва та Гетьманщини, зокрема праці О.М. Апанович, О. К. Байова, В. А. Голобуцького, В. М. Заруби, О. А. Репана, О. І. Гуржія, В. А. Дядиченка, Д. І. Яворницького та ін¹³.

У підрозділі 1.2. «*Джерельна база дослідження*» здійснено огляд основних груп джерел, використаних при написанні дисертації.

Основу джерельної бази дослідження складають опубліковані в ПСЗ актові документи. Всього виявлено 282 документи, що стосуються участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах. Найбільше джерел (120) відноситься до історії російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. Війни 1672 – 1681 рр. та 1686 – 1700 рр. представлені відповідно 52-ма та 45-ма документами. До участі Гетьманщини у війні 1768 – 1774 рр. відноситься 41 законодавчий акт. 21 документ стосується участі України у війні 1710 – 1713 рр.

Дві третини виявлених матеріалів (207 документів) з теми дисертації є указами. Вони були основними, найчисельнішими та найрізноманітнішими законодавчими актами російської держави у XVII – XVIII ст. і регулювали практично всі сфери державного та суспільного життя. Переважна більшість з них була іменними та сенатськими (143 та 61 відповідно). Ще 3 документи являють собою укази окремих виконавчих органів, наприклад Воєнної та Медичної колегій. Також виявлено 23 грамоти та 9 маніфестів.

Окрім указів, грамот та маніфестів, матеріали з історії участі Гетьманщини в російсько-турецьких війнах XVII – XVIII ст. включають в себе й інші види документів: затвердженні монархом чи Сенатом доповіді, резолюції монарха чи кабінету міністрів, інструкції, регламенти, дипломи та табелі. Вони нечисельні, представлені одним-двома документами.

В ПСЗ також виявлено 23 дипломатичні документи, що стосуються тематики дисертаційної роботи. Зокрема, це союзні угоди між Росією та

університету. Історико – філософська серія. – Випуск 3. – Мелітополь, 2004. – С. 232 – 241.

¹³Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / Олена Михайлівна Апанович. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 232 с.; Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736 – 739гг.: в 2 т. / Алексей Константинович Байов. – СПб.: Электро -тип. Н.Я. Стойковой, 1906; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / Владимир Алексеевич Голобуцкий. – К.: Госполитиздат, 1957. – 463 с.; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько – турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / Віктор Заруба. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.; Дядиченко В. А. Нариси суспільно – політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Вадим Архипович Дядиченко. – К.: АН УРСР, 1959. – 532 с.; Яворницький, Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. / Дмитро Іванович Яворницький. – Л.: Світ, 1990 – 1992.; Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / Олександр Іванович Гуржій – К.: Основи, 1996. – 223 с.

Польщею, мирні договори між Російською імперією та Оттоманською Портою, конвенції про розмежування кордонів тощо. Ці джерела дають змогу розкрити дипломатичну підготовку країн до військового конфлікту, перебіг переговорів між воюючими сторонами, умови завершення війн тощо.

Недоліки ПСЗ, зокрема помилки в датуванні, неповнота та неточності в передачі текстів змушують звертатися до інших публікацій джерел. Деякі збірники документів містять як законодавчі акти, опубліковані в ПСЗ, так і відсутні в ньому, але згадувані в ПСЗ¹⁴.

Для уточнення інформації про перебіг російсько-турецьких війн використані джерела особового походження: щоденник Патріка Гордона та спогади Х. Манштейна¹⁵. Щоденник П. Гордона містить інформацію про російсько-турецькі війни останньої чверті XVII ст. У спогадах Х. Г. Манштейна відображена історія війни 1735 – 1739 рр.

В цілому, джерельна база дослідження є різноманітною і дозволяє вирішити поставлені завдання.

У другому розділі **«Гетьманщина у російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. на сторінках ПСЗ»** розглянуто матеріали ПСЗ в якості джерела з історії участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. Розділ складається із двох підрозділів.

У підрозділі 2.1. **«Роль та місце українських земель у російсько-турецькій війні 1672 – 1681 рр. за матеріалами ПСЗ»** систематизовано та проаналізовано джерела з історії участі Української козацької держави у

¹⁴ Собрание государственных грамот и договоров: в 4 т. – М.: В Тип. Н. С. Всеволожского, 1813 – 1826; Архив Юго – Западной России: в 8 ч., 34 т. – К.: Университетская типография, 1859 – 1911; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею: в 15 т. – СПб.: 1863 – 1893; Бантыш – Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. Ч. 1. 1649 – 1687 / Дмитрий Николаевич Бантыш – Каменский. – М.: Университетская тип. – 1858. – 350 с.; Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков: в 2 т. / Дмитрий Иванович Эварницкий. – Владимир: Губ. гор. Владимир. типо – литография Губернского правления, 1908; Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах [Упоряд. С. Павленко]. – К.: Вид. дім “Києво – Могилянська академія”, 2009. – 1054 с.; Письма и бумаги императора Петра Великого: в 13 т. – СПб., 1887 – 2003; Исторические связи народов СССР Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы: в 3 т. – М.: Наука, 1965 – 1970.

¹⁵ Гордон П. Дневник 1677—1678/ Патрик Гордон; [отв. ред. М. Р. Рыженков]. – М.: Наука, 2005. – 236 с.; Гордон П. Дневник 1684 – 1689 / Патрик Гордон; [отв. ред. М. Р. Рыженков]. – М.: Наука, 2009. – 339 с.; Гордон П. Дневник 1690—1695/ Патрик Гордон; [отв. ред. М. Р. Рыженков]. – М.: Наука, 2014. – 624 с.; Манштейн Х. Г. Записки Манштейна о России. 1727 – 1744 / Христофор Герман Манштейн. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875. – 399 с.; Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.

російсько-турецькій війні 1672 – 1681 рр. Всього виявлено 52 документи. Майже половина з них представлена іменними указами (23 документи). Крім того, наявні грамоти та дипломатичні документи (мирні договори та шертні грамоти) - 12 та 9 документів відповідно. Також до цієї групи джерел відносяться гетьманські статті (2 документи), одне оголошення та постанова ради при царі Олексію Михайловичу.

Найбільшою за кількістю джерел тематичною групою є матеріали щодо участі у війні російських військ. Хоча, на перший погляд, ці документи не несуть вагомої інформації з історії України, насправді це не зовсім так. Вивчення ролі та місця Гетьманщини у подіях російсько-турецької війни 1672-1681 рр., не можна вважати повним без дослідження перебування на українській території російських військ та стосунків між українськими збройними силами та російською армією. Ця група джерел налічує 31 документ. Це іменні укази та грамоти (20 та 9 документів відповідно), в яких йшлося про підготовку до воєнних кампаній, збір чи розпуск військ, фінансове та матеріальне забезпечення армії, містилися плани походів (наприклад Чигиринських) тощо. Сюди ж відносяться відповіді Росії на запит бранденбургського курфюрста та постанова ради при царі Олексію Михайловичу.

В ПСЗ вміщено всього 9 документів, які торкаються участі українського козацтва в російсько-турецькій війні 1672-1681 рр.: 4 з них стосуються запорозьких козаків, 3 – козаків Гетьманщини, в одному присутня інформація про тих і про інших. В них йдеться про участь українських збройних сил у поході на Правобережну Україну в 1674 р., рейдах запорожців проти турків і татар тощо.

Також наявні 9 дипломатичних документів. Це Московська угода 1672 р., шертні грамоти, укладені між Московським царством та Кримським ханством та Бахчисарайський мирний договір 1681 р.

У підрозділі 2.2. *«Документи ПСЗ про Гетьманщину у російсько-турецькій війні 1686 – 1700 рр.»* встановлено, що в ПСЗ опубліковано 45 документів, які стосуються участі Гетьманщини у російсько-турецькій війні 1686 – 1700 р. Більшість є іменними указами – 32 документи. Крім того, наявні грамоти (7 док.), дипломатичні документи (5 док.) та одні гетьманські (Коломацькі) статті.

15 документів стосуються історії Кримських походів. Це іменні укази про підготовку військ до кампанії, нагородні документи, в яких відображено перебіг походів, зокрема участь у них українських козаків та дипломатичні документи (Вічний мир 1686 р. тощо).

Період з 1690-1695 рр., коли велася робота по убезпеченні південних кордонів Гетьманщини та відбулася низка походів українських козацьких полків в Північне Причорномор'я, представлений 11-ма документами. Це іменні укази та грамоти, в яких містились накази про збір та розпуск військ, розпорядження гетьману про заходи щодо посилення оборони південного кордону Гетьманщини тощо.

12 документів ПСЗ стосуються Азовсько-Дніпровських походів 1695-1696 рр.: укази про організацію походів, збір та розпуск військ, залучення ресурсів Гетьманщини для будівництва фортець на Півдні України.

Також виявлено 5 дипломатичних документів, які висвітлюють дипломатичну підготовку України та Росії до війни з Османською імперією, перебіг дипломатичних переговорів та результати і наслідки війни.

В третьому розділі **«Український аспект російсько-турецького військового протистояння XVIII ст. у контексті законодавства Російської імперії»** проаналізовано матеріали ПСЗ з історії участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах XVIII ст. Розділ складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1. **«Гетьманщина і російсько-турецька війна 1710 – 1713 рр. у документах ПСЗ»** встановлено, що участь Гетьманщини у російсько-турецькій війні 1710 – 1713 рр. представлена 21 нормативно-правовим актом – найменшою кількістю джерел в ПСЗ. Це пояснюється невеликою кількістю всіх матеріалів ПСЗ за період 1710 – 1713 рр. (всього 513 документів) та невеликим масштабом бойових дій, в порівнянні з іншими російсько-турецькими війнами.

Серед виявлених джерел найбільше іменних та сенатських указів (12 документів). Також наявні 6 дипломатичних документів, один маніфест, царська резолюція та диплом.

Російсько-турецька війна 1710 – 1713 рр., на відміну від попередніх війн між турками та росіянами, не відзначалася масштабними бойовими діями. Найбільшими зіткненнями стали похід об'єднаного українсько-татарського війська під командуванням П. Орлика в Правобережну Україну та Прутський похід. В ПСЗ відсутні будь-які матеріали з історії походу П. Орлика. Прутський похід представлений двома іменними указами.

Особливістю матеріалів ПСЗ з історії участі Гетьманщини у війні 1710 – 1713 рр. стає поява документів, що розкривають роль України як тилової бази російської армії. До цього переважна більшість документів стосувалася перебігу бойових дій та дипломатичних переговорів. Тепер же з'являються законодавчі матеріали в яких регулювалося розташування на українських територіях російських військ, забезпечення їх фінансами та продовольством, корегування торговельно-економічної діяльності українців в сторону виконання потреб російської військової системи. Це пояснювалося тим, що з початку XVIII ст. Росія пришвидшила процеси ліквідації автономії Гетьманщини та інтеграції українських земель в загальнодержавну структуру. З цього часу на території України почали постійно дислокуватися не лише гарнізонні війська, а й чисельні регулярні полки російської армії, забезпечення яких лягало на плечі українського населення.

Всього виявлено 7 документів, що розкривають роль України в забезпеченні російських військ матеріальними ресурсами. Зокрема, це укази про розташування на території Гетьманщини регулярних та ландміліцьких військ та особливості виробництва і торгівлі порохом і селітрою.

У підрозділі 3.2. **«Інформативний потенціал матеріалів ПСЗ з вивчення ролі та місця українських земель в російсько-турецькій війні 1735 –**

1739 рр.» розглянуто документи ПСЗ, що висвітлюють участь Гетьманщини у російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр.

Всього зафіксовано 120 документів, що практично в два рази більше, ніж кількість джерел з історії інших російсько-турецьких воєн. Це пояснюється декількома причинами. Зокрема, зросла кількість джерел, які розкривають роль України в забезпеченні російських військ продовольством, фуражем, кіньми тощо. Крім того, саме в цей час проходило будівництво Української лінії та формування ландміліції, що знайшло відображення у значній кількості документів ПСЗ. Ще одним фактором стало зростання власне кількості всіх документів ПСЗ цього хронологічного періоду.

Серед виявлених джерел найбільше іменних та сенатських указів (50 та 31 відповідно). Також присутні резолюції Кабінету Міністрів (10 шт.), монарха (8 шт.) та затверджені доповіді (6 шт.). Невеликою кількістю (по одному-два документи) представлені маніфести, табелі, оголошення, інструкції та регламенти.

Значна кількість виявлених джерел стосується ролі України, як тилової бази російської армії, зокрема, щодо поставок продовольства та фуражу, коней та волів, виробництва пороху, селітри та сукна, організації поштового сполучення територією Гетьманщини. Всього в ПСЗ таких документів виявлено 51.

Низка документів ПСЗ стосується історії будівництва Української лінії.

В ПСЗ відсутні матеріали, які б висвітлювали участь українського козацтва в бойових діях під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр., що пояснювався з одного боку розвитком регулярних військ та зменшенням ролі нерегулярних формувань, а з іншого розоренням багатьох козацьких господарств, пов'язаним з практичною безперервною участю українських козаків у військових конфліктах, перетворенням їх на селян тощо. Все це змінило характер участі українців у російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр. Українські збройні сили перестали відігравати роль вагової бойової сили. Це не означає, що взагалі відсутні джерела з історії козацтва в зазначений період. Всього виявлено 8 документів з історії лівобережного козацтва, зокрема про озброєння козаків, їх соціальний статус та стосунки з російською державою.

У підрозділі 3.3. **«Російське законодавство про Гетьманщину в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр.»** систематизовано та проаналізовано матеріали ПСЗ, що стосуються участі Гетьманщини у російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр.

Всього виявлено 41 документ. Більшість складають сенатські та іменні укази (18 та 7 відповідно). Дипломатичні джерела представлені 5 документами. Також наявні затверджені монархом доповіді та резолюції (6 та 2 відповідно) та маніфести (3 док.).

Серед опублікованих в ПСЗ матеріалів відсутні джерела, що стосуються участі у бойових діях українських козацьких військ. Водночас наявні документи, що розкривають роль Гетьманщини, як тилової бази російської армії. Зокрема, низка документів інформує про постачання продовольства та

боєприпасів російським військам з Гетьманщини та залучення українських людських ресурсів. Також в документах ПСЗ відображено використання українців на будівництві Дніпровської лінії, розміщення в Гетьманщині турецьких військовополонених тощо.

У **Висновках** узагальнено результати дисертаційного дослідження, що виносяться на захист:

- З'ясовано, що більша частина опублікованих в ПСЗ документів, незважаючи на свою джерельну цінність, не стала об'єктом окремих джерелознавчих досліджень. Це стосується й матеріалів з історії участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах. ПСЗ в основному досліджувалося як юридична пам'ятка в контексті історії кодифікації російського законодавства. Лише на сучасному етапі розвитку історичної науки почали з'являтися джерелознавчі праці про окремі групи матеріалів ПСЗ.

- Визначено особливості участі Гетьманщини у російсько-турецькому військовому протистоянні в останній чверті XVII – XVIII ст. Зокрема, відзначено, що під час усіх військових конфліктів між турками та росіянами активну роль відігравав український народ, збройні сили якого часто виступали за обидві сторони. Спільний кордон з турками та татарами, величезний досвід у протистоянні з ними робили українські козацькі полки безцінним союзником під час війн з Османською імперією. Українське козацтво, зокрема, відзначилося під час Чигиринських та Кримських походів.

- Доведено, що окрім безпосередньої участі у війнах українських збройних сил, Гетьманщина забезпечувала російську військову систему людськими та матеріальними ресурсами. Українці використовувалися в допоміжних службах при російському війську як робітники на будівництвах укріплень, ремонтували артилерію. Крім того, українські території поблизу театрів воєнних дій були ідеальною тиловою базою. Саме на українських теренах дислокувалися російські війська під час зимових перерв між кампаніями. Гетьманщина стала одним із основних джерел постачання продовольства, фуражу, ремонту кавалерійських полків, тяглової сили та транспорту, селітри і пороху.

- Виявлено всього 282 документи з історії участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII – XVIII ст. Ці матеріали належать до офіційних документів та поділяються на актові та дипломатичні. Більшість виявлених документів відносяться до актових джерел і представлені в основному указами – актовими документами, що регулювали практично всі сфери державного та суспільного життя. Переважно укази за походженням були іменними, чи сенатськими. Окрім указів, матеріали ПСЗ включають такі види актових документів, як грамоти, маніфести, резолюції, інструкції та регламенти.

Дипломатичні документи представлені трактатами, конвенціями, угодами, деклараціями та протоколами.

- З'ясовано, що найбільша кількість документів (120) з історії участі Гетьманщини в російсько-турецьких війнах, стосується війни 1735 – 1739 рр. Війни 1672 – 1681 рр., 1686 – 1700 рр. та 1768 – 1774 рр. представлені

практично однаковою кількістю документів – 52, 45 та 41 документ відповідно. Найменшою ж кількістю представлена російсько-турецька війна 1710 – 1713 рр. – 21 документ.

- Встановлено, що найширше в ПСЗ представлені документи, що стосувалися матеріального забезпечення російської армії українським населенням. В них присутні відомості про забезпечення російської армії продовольством, фуражем, порохом, тягловою силою та транспортом. Наявні документи, що розкривають використання українців в будівництві укріплень, Української та Дніпровської лінії. Визначено, що такі нормативно-правові акти з'являються лише у XVIII ст. В XVII ст. забезпечення російської армії велося за рахунок ресурсів російських земель, тоді як уже у XVIII ст. ті війська, що воювали з турками і татарами, забезпечувалися вже із Гетьманщини. Зростання ролі українських територій у матеріальному забезпеченні російської армії пояснювалося, зокрема, поступовою ліквідацією автономії Гетьманщини, що давало змогу російській владі більш вільно використовувати ресурси українських земель.

- З'ясовано, що значно менше в ПСЗ представлені документи щодо участі українських збройних сил у бойових діях. Це пояснювалося характером джерел. Оскільки це в основному були законодавчі акти, в них рідко містилися детальні описи військових кампаній чи окремих боїв. Однак в деяких документах ПСЗ наявна інформація про перебіг бойових дій. Зокрема, виявлено документи, які розкривають участь українського козацтва у зіткненнях з турками і татарами на початковому етапі російсько-турецької війни 1672 – 1681 рр., їх участь у Кримських походах 1687 – 1689 рр. тощо.

Серед матеріалів з історії російсько-турецьких війн XVIII ст. подібні документи відсутні. Це пояснюється зменшенням ролі українських збройних сил через занепад козацьких господарств та зростання ролі регулярної армії.

- Встановлено, що матеріали ПСЗ з історії участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII – XVIII ст. не широко використовувалися дослідниками. Найчастіше використовувалися документи з історії Української лінії, ландміліцьких військ та Гетьманщини в ролі тилової бази російської армії. Це пояснюється незручністю в користуванні ПСЗ через дуже велику кількість вміщених у ньому документів та відсутність зручних покажчиків. Крім того, ПСЗ не наукове видання та має низку недоліків (помилки в датуванні та передачі текстів). Це змушувало істориків використовувати інші публікації документів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні результати дисертаційного дослідження:

1. Ніколайчук О. С. «Полное собрание законов Российской империи» як джерело з історії Кримських походів 1687 – 1689 рр./

О. С. Ніколайчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2014. – Вип. 1 (119). – С. 52 – 54.

2. Ніколайчук О. С. Матеріали «Полного собрания законов Российской империи» як джерело з історії Української лінії / О. С. Ніколайчук // Гілея. Науковий вісник. – 2014. – № 83. – С. 172 – 175.

3. Ніколайчук О. С. Матеріали «Полного собрания законов Российской империи» як джерело до вивчення участі українського народу в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII-XVIII ст.: історіографічний аспект / О. С. Ніколайчук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія; [За заг. ред. проф. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль : Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 211 – 216.

4. Ніколайчук О. С. Роль українських земель у матеріальному забезпеченні російської армії під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. за матеріалами «Полного собрания законов Российской империи» / О. С. Ніколайчук // Гілея. Науковий вісник. – 2014. – № 89 – С. 9 – 13.

5. Ніколайчук А. Матеріали «Полного собрания законов Российской империи» как источник для изучения участия украинского народа в русско-турецкой войне 1672 – 1681 гг. / А. С. Ніколайчук // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. – Гродно: Гродненский государственный университет имени Янки Купалы, 2014. – Вып. 3(183). – С. 67-72.

Публікації, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

6. Ніколайчук О. С. «Полное собрание законов Российской империи» як джерело з історії України: історіографія проблеми / Олександр Ніколайчук // Дні науки історичного факультету: Матеріали VI Міжнародної наукової конференції молодих учених. – Вип. VI: у 8-ми част. / Редкол.: чл.-кор. НАНУ, проф. В.Ф. Колесник (голова), доц. О.Ю. Комаренко (заст.голови), І.В. Семеніст (відп. редактор) та ін. – Ч. 1. – К., 2013. – С. 35 – 36.

7. Ніколайчук О. С. Джерела до вивчення Української ландміліції в матеріалах «Полного собрания законов Российской империи» / Олександр Ніколайчук // «Шевченківська весна 2014: Історія», XII міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Київ. – К., 2014. – С. 110 – 113.

8. Ніколайчук О. С. Документи «Полного собрания законов Российской империи» як джерело з історії Азовсько-Дніпровських походів 1695-1698 рр. / Олександр Ніколайчук // Дні науки історичного факультету 2014, присвячені 180 – річчю заснування Київського

університету: матеріали VII Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих учених. – К., 2014. – С. 84 – 87.

9. Ніколайчук О. С. Матеріали «Полного собрания законов Российской империи» як джерело з історії Чугуєвського козацького полку у XVIII ст. / Олександр Ніколайчук // XIII Міжнародна науково-практична конференція Шевченківська весна: Історія.: Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. – К., 2015. – С. 157 – 160.

10. Ніколайчук О. С. «Полное собрание законов Российской империи» про роль України в матеріальному забезпеченні російської армії під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. / Олександр Ніколайчук // VIII Міжнародно-практична наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету», Київ, 23 квітня 2015 р. – К., 2015. – С. 99 – 103.

АНОТАЦІЯ

Ніколайчук О. С. Гетьманщина у російсько-турецьких війнах за матеріалами «Полного собрания законов Российской империи». – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – К., 2016.

Дисертація присвячена матеріалам «Полного собрания законов Российской империи» з історії участі Гетьманщини у російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII – XVIII ст. З'ясовано ступінь розробки теми в історіографії та проаналізовано джерельну базу дослідження. Систематизовано та проаналізовано законодавчі матеріали, що розкривають участь українських збройних сил у війнах між Російською та Османською імперіями, роль Гетьманщини у постачанні російській армії продовольства, фуражу, коней, залучення українського населення до будівництва оборонних ліній. Розглянуто документи, що стосуються розташування на теренах Гетьманщини російських гарнізонних та польових військ. Розкрито особливості використання матеріалів «Полного собрания законов Российской империи» у дослідженнях з історії російсько-турецьких війн.

Ключові слова: «Полное собрание законов Российской империи», законодавчі акти, указ, грамота, Гетьманщина (середина XVII – друга половина XVIII ст.), Північне Причорномор'я, Крим, Османська імперія, Російська імперія, російсько-турецькі війни, українське козацтво.

АННОТАЦІЯ

Ніколайчук А. С. Гетманщина в русско-турецких войнах по материалам «Полного собрания законов Российской империи». – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные

исторические дисциплины. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Министерство образования и науки Украины. – К., 2016.

Диссертация посвящена материалам «Полного собрания законов Российской империи» по истории участия Гетманщины в русско-турецких войнах последней четверти XVII - XVIII вв. Выяснена степень разработки темы в историографии и проанализирована источниковая база исследования.

Указано, что несмотря на обширный круг исследований, участие Гетманщины в русско-турецких войнах раскрыто не полностью. Изменить это может привлечение новых источников, например документов «Полного собрания законов Российской империи».

Определено, что в «Полном собрании законов Российской империи» содержится 282 документа, касающихся темы исследования.

Большинство выявленных документов относятся к актовым источникам. Эта группа представлена «указами» - актовыми документами, регулировавшим практически все сферы государственной и общественной жизни. Кроме указов, материалы «Полного собрания законов Российской империи» включают в себя и такие виды актов документов, как грамоты, манифесты, инструкции, регламенты и резолюции.

Также в «Полном собрании законов Российской империи» присутствуют и дипломатические документы, представленные трактатами, конвенциями, соглашениями, декларациями и протоколами. Найденные источники были систематизированы по хронологическому и тематическому принципу.

Проанализированы материалы, касающиеся участия украинских вооруженных сил в русско-турецких войнах, в частности в обороне г. Чигирин (1677 – 1678 гг.) и в Крымских походах 1687 и 1689 гг. При этом, в документах XVIII в. не содержится информации об участии украинского казачества в боевых действиях. Это связано со снижением военного значения иррегулярных войск, что и отобразилось в источниках.

Систематизированы документы раскрывающие роль украинских земель как тыловой базы российской армии, в частности особенности расположение в Гетманщине гарнизонных и полевых подразделений, использование украинских человеческих и материальных ресурсов. В них содержатся сведения о поставках российской армии продовольствия, фуража, пороха, тягловой силой и транспорта. Эти источники датируются XVIII в. поскольку в XVII в. обеспечение российской армии велось за счет ресурсов собственно русских земель, тогда как уже в XVIII в. те войска, которые воевали с турками и татарами обеспечивались уже с украинских земель. Возрастание роли именно Гетманщины в материальном обеспечении российской армии объяснялось процессом постепенной ликвидации автономии Украины, что позволяло российским властям более широко использовать ресурсы украинских земель, было трудно сделать в предыдущие годы.

Представлены материалы касающиеся привлечения украинского населения к строительству оборонительных сооружений на Юге Украины (Украинская и Днепровская линии).

Определены особенности использования документов «Полного собрания законов Российской империи» в исследованиях русско-турецких войн.

Ключевые слова: «Полное собрание законов Российской империи», законодательные акты, указ, грамота, Гетманщина (середина XVII – вторая половина XVIII вв.), Северное Причерноморье, Крым, Османская империя, Российская империя, русско-турецкие войны, украинское казачество.

SUMMARY

Nikolaychuk O. S. Hetmanate in Russian-Turkish wars on the materials of «Complete collection of laws of Russian empire». – Manuscript.

Thesis for a Candidate degree in Historical Sciences, Specialty 07.00.06 – Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2016.

The thesis is devoted to the materials of «Complete collection of laws of Russian empire» as the source of the history of Ukraine participation in Russian-Turkish wars. The level of development of topic in historiography and source base has analyzed.

It is noted that «Complete collection of laws of Russian empire» contains the large number of legislative acts concerning the history of Russo-Turkish wars. These documents can be divided into thematic groups.

The legislative materials that reveal the participation of Ukrainian forces in the wars between the Russian and Ottoman empires, Hetmanate role in supplying the Russian army food, forage, horses, the involvement of Ukrainian population to the construction of defensive lines were systemized in the work.

The features of use the materials of «Complete collection of laws of Russian empire» by historians were analyzed.

Key words: «Complete collection of laws of Russian empire», legislative acts, edict, charter, Russo-Turkish wars, Hetmanate (the middle of the XVII – the second half of the XVIII cent.), Crimea, Northern Black Sea region, Ottoman Empire, Russian empire, Cossacks.